

DINCOLO DE NAȚIONAL:
KARL MARX, *ÎNSEMNĂRI DESPRE ROMÂNII*

Karl Marx, *Însemnări despre români* este un simbol al reformulării discursului național în timpul regimului comunist din România din perspectivă transnațională¹. Contextul publicării acestui volum scoate în evidență importanța încadrării transformării identitare a regimului și a dinamicilor comunității istoricilor români în evoluția blocului socialist și a re-imaginării poziției României în războiul rece. *Însemnări despre români* exemplifică importanța analizei rolului transferurilor, comunicării, influențelor sau adaptărilor reciproce între reprezentanți ai regimurilor comuniste, dincolo de izolarea presupusă de termenul „cortina de fier”. Acest studiu de caz ilustrează modul în care abordarea transnațională creează baza pentru reanalizarea dimensiunii internaționale a socialismului de stat cu toate ramificațiile sale, dincolo de istoria diplomatică a Europei de est².

Lucrarea a fost rezultatul unor circulații multiple. Pe de o parte, ideea publicării sale a apărut pe fondul tensiunilor în cadrul blocului socialist – de exemplu, contestarea de către conducerea Partidului Muncitoresc Român (P.M.R.) a proiectului de coordonare/integrare socialistă, perceput la București ca o reafirmare a hegemoniei U.R.S.S., sau conflictul privind afirmarea identitară a regimurilor comuniste în contextul individualizării acestora odată cu procesul de destalinizare și coexistența pașnică pe plan internațional.

Pe de altă parte, studiul de caz reprezentat de *Însemnări despre români* demonstrează un nou nivel de mobilitate a persoanelor și ideilor în acea perioadă. Lucrarea a fost rezultatul unei colaborări est-vest. În același timp, semnificația ei

¹ Capitolul este versiunea extinsă și actualizată a unui subcapitol din teza de doctorat a autorului, Bogdan C. Iacob, *Stalinism, Historians and the Nation: History-Production in Romania, 1955–1966* (Ph.D. dissertation, Central European University, 2011). Varianta în limba română a apărut în „Studii și materiale de istorie contemporană”, vol. 21/2022, p. 114–126, fiind republicat aici cu acordul revistei.

² Pentru o analiză istoriografică a abordării transnaționale în studiul comunismului vezi Michael David-Fox, „The Implications of Transnationalism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12:4 (2011), 885–904; Bogdan C. Iacob, „Is It Transnational? A New Perspective in the Study of Communism”, *East Central Europe*, 40:1 (2013), 114–139; Patryk Babiracki and Austin Jersild eds., *Socialist Internationalism in the Cold War. Exploring the Second World*, New York, Palgrave MacMillan, 2016.

este relevantă de receptarea pe care a avut-o pe plan regional și internațional. Totodată, sensul istoriografic al acesteia exprimă fuziunea dintre autoritatea lui Karl Marx, ca părinte fondator al marxism-leninismului, și temele caracteristice discursului pre-comunist. La rândul lor, acestea din urmă semnalau re-afirmarea importanței expertizei istorice înrădăcinată în mediul academic de dinainte de 1945 și, în ultimă instanță, re poziționarea simbolică a României pe plan european. La nivel general, *Însemnări despre români* este un simptom al faptului că politicile de stat și dezbaterile perioadei comuniste au fost rezultatul dialogului permanent dintre prezent și trecut, între dinamica internaționalismului și rolul din ce în ce mai important al situării regimurilor comuniste în spații internaționale largi, dincolo de blocul socialist.

Istoricul Patryk Babiracki sublinia în 2011 că „blocul sovietic a fost o rețea de spații, geografii, proiecte politice sau intelectuale, și de identități”, și mai puțin o entitate caracterizată de regimuri comuniste clar delimitate și izolate unul de celălalt³. Mai mulți autori au insistat că această comunitate de partide și sisteme a fost o încercare de a regândi rolul statului-națiune în contextul războiului rece, al decolonizării și a noilor provocări economice generate de o lume în curs de globalizare.⁴ Într-adevăr a doua jumătate a anilor cincizeci este martora regândirii internaționalismului: noua conducere de la Moscova propune ceea ce Rachel Appelbaum a numit „un imperiu între prieteni”, fundamentat pe recunoașterea specificității fiecărui regim și pe colaborare bazată pe o nouă diviziune a muncii între statele socialiste⁵. Pe de altă parte, regândirea multilateralismului era subminată de un paradox. Ea își avea rădăcinile în destalinizare, dar păstra un puternic subtext al primatului Uniunii Sovietice ca lider al mișcării internaționale socialiste.

Această tensiune în dinamica regională era accentuată de individualizarea regimurilor comuniste. Pe plan intern, fenomenul se manifesta prin afirmarea din ce în ce mai pregnantă a dreptului partidelor comuniste în determinarea politicilor necesare construirii bazelor socialismului, dar și în articularea politicii externe. Desigur, un astfel de proces nu excludea intervenția hegemonică a Uniunii Sovietice, cel mai evident exemplu fiind intervenția militară din 1956 în Ungaria (sau mai târziu, în 1968, în Cehoslovacia). Cu toate acestea, majoritatea regimurilor din regiune nu considerau că afirmarea suveranității și colaborarea într-un nou cadru politic, militar, economic și cultural, rezultat al regândirii cooperării în cadrul unor

³ Patryk Babiracki, „Interfacing the Soviet Bloc: Recent Literature and New Paradigms”, *Ab Imperio*, vol. 4, 2011, 381.

⁴ Austin Jersild „The Soviet State as Imperial Scavenger: ‘Catch Up and Surpass’ in the Transnational Socialist Bloc, 1950–1960”, *American Historical Review*, 116:1 (2011), 109–132; Steffi Marung, Uwe Müller and Stefan Troebst, „Monolith or Experiment? The Bloc as a Spatial Format”, în Steffi Marung and Matthias Middell eds., *Spatial Formats under the Global Condition*, De Gruyter, Oldenbourg, 2019, 275–309.

⁵ Rachel Applebaum, „The Friendship Project: Socialist Internationalism in the Soviet Union and Czechoslovakia in the 1950s and 1960s”, *Slavic Review*, 74:3 (2015), 491.

organizații precum Pactul de Varșovia sau Consiliul de Ajutor Economic Reciproc se excludeau una pe cealaltă⁶. În acest sens, România a fost o excepție – rezultatul faptului că Gheorghe Gheorghiu-Dej și grupul de conducere fidel acestuia au considerat noile relații în cadrul blocului socialist drept un pericol pentru menținerea controlului asupra partidului-stat pe fondul refuzului de a urma calea destalinizării⁷. O astfel de dinamică între local și regional a fost accentuată de revenirea națiunii ca motiv central al discursului cultural și în special istoriografic din Europa de est.⁸ Tematica aceasta capătă acum o definiție largă, ce depășește cadrul patriotismului socialist. Regândirea relațiilor intra-statale a evoluat în paralel cu reconceptualizarea trecutului național în discursul identitar al statelor Europei de est și în situarea acestora pe plan internațional.

Resorturile ideologice, geo-strategice și culturale determinate de noul internaționalism socialist au creat fondul transnațional care a determinat publicarea și impactul volumului *Însemnări despre români*. Așa cum au subliniat majoritatea autorilor care au studiat acest caz⁹, lucrarea a avut rolul de a valida istoric și ideologic *Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale* adoptată de Plenara lărgită a C.C. al P.M.R. din aprilie 1964, documentul original al afirmării autonomiei regimului în războiul rece¹⁰. În pofida faptului că manuscrisul putea fi publicat încă din 1961, el a văzut lumina tiparului doar odată ce poziția P.M.R. față de U.R.S.S. devenise clară în contextul favorabil al înlăturării de la putere a lui Nikita Hrușciiov. Totodată, *Însemnări despre români* a consolidat schimbarea percepției privind regimul în

⁶ Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*, Routledge, New York/London, 2015.

⁷ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*, University of California Press, Berkeley, Calif., 2003.

⁸ Stefan Berger, "National Paradigm and Legitimacy: Uses of Academic History Writing in the 1960s", în Patrick Major and Jonathan Osmond eds., *The Workers and Peasants' State: Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–71*, Manchester University Press, Manchester, 2002, 244–261; Maciej Gorny, „Past in the Future. National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography”, *European Review of History – Revue européenne d'Histoire* 10:1 (2003), 103–114; Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, Budapest, 2004; Ulf Brunnbauer, „Introduction. (Re)Writing History in Southeast Europe”, în *Ibid.*, *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Lit Verlag, Münster, 2004, 9–30.

⁹ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, Editura Enciclopedică, București, 2007; Iacob, *Stalinism, Historians*; Stan Stoica, *Istoria românească între imperativele ideologice și rigorile profesionale 1953–1965*, Editura Meronia, București, 2012; Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă*, Editura Mega, Cluj, 2015; Francesco Zavatti, *Writing History in a Propaganda Institute: Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Ph.D. dissertation, Södertörn University, 2016.

¹⁰ Această legătură este subliniată și de actori din interiorul regimului implicați în publicarea *Însemnărilor despre români*: Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăită*, Editura Enciclopedică, București, 1997 și Pavel Țugui, *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghiu-Dej – memoriile unui fost șef de Secție a CC al PMR*, Editura Ion Cristoiu, București, 1999.

rândul populației României, realizând o asociere simbolică între inițiativele autorităților de la București împotriva a ceea ce ele considerau drept tendința hegemonică a U.R.S.S. și recuperarea trecutului de emancipare națională a poporului român, determinat primordial de eliberarea de sub tutela imperiilor țarist (în primul rând), otoman și habsburgic.

Convergența oficială între discursul politic și cel istoriografic a fost rezultatul unor circulații la nivel politic, epistemic și de personal care au fost posibile datorită noii situații internaționale în care se afla România. În primul rând, o motivație imediată pentru proiectul publicistic *Însemnări despre români* a fost dezbaterea privind rolul statelor naționale din perspectiva viziunii internaționaliste formulată de Nikita Hrușciov, succesorul lui I. V. Stalin la conducerea Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. În încercarea de a regândi dinamica dintre local și regional, Hrușciov a subliniat atenuarea semnificației granițelor, și, implicit, a potențialului privind conflictele teritoriale între statele socialiste. În martie 1959, în cadrul celei de-a XI-a Conferințe Muncitorești pe întreaga Germanie, organizată la Leipzig, liderul sovietic sublinia că în interiorul blocului socialist „problema granițelor capătă alt caracter și nu va mai avea acea ascuțime pe care a avut-o în capitalism”¹¹. În România, afirmația a fost interpretată drept o încercare de a pune sub semnul întrebării integritatea teritorială a României, de a folosi istoria turbulentă a granițelor statelor din Europa de est pentru a forța conformismul în rândul partidelor comuniste. Reacția P.M.R. nu a fost imediată, însă în 1963, pe fondul pregătirii Declarației din aprilie, Gheorghiu-Dej sublinia șocul cauzat de declarațiile lui Hrușciov: „Se apucă și vorbește că cu Polonia s-a înțeles, dar cu România a rămas un balast cu Transilvania. Noi atât am vorbit cu Epișev: ce ați zice voi dacă sub pretextul acesta am deschide discuția despre Basarabia și Bucovina de Nord, ar fi just ca în loc să combatem aceste tendințe, să reluăm această discuție? Sigur nu ar fi just”¹². Pe fondul opoziției P.M.R. față de inițiativele de coordonare economică și politică în cadrul CAER, discuțiile privind granițele au devenit un simbol al afirmării suveranității socialiste a regimului de la București.

În acest context, *Însemnări despre români* a avut rolul de a consolida ideea de autodeterminare în noul cadru regional. Volumul afirma, prin intermediul lui Karl Marx, legitimitatea emancipării naționale a românilor de sub dominația a trei imperii cât și preeminența lor istorică în teritoriile în care constituiau o majoritate etnică. Publicația dădea o nouă dimensiune patriotismului socialist (care inițial era motivat primordial de participarea la construcția socialismului, de solidaritatea

¹¹ Mihai Croitor și Sanda Croitor, „Nikita Hrușciov și chestiunea frontierelor în cadrul blocului comunist. Studii de caz: China, Iugoslavia, Polonia, România, Ungaria și URSS”, *ASTRA Salvensis*, 7: 13 (2019), 159–174.

¹² *apud* Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, Editura Mega, Cluj Napoca, 2009, 301.

internaționalistă și de clasă¹³), propunând o sinteză între teme tradiționale ale istoriografiei românești (rusofobia, conflictul între maghiari și români, statutul Basarabiei etc.) și rigorismul ideologic presupus de invocarea autorității părintelui fondator al marxism-leninismului. Acest mecanism este însă rezultatul unui transfer transnațional, el fiind o manifestare locală a unui fenomen tipic discursului identitar în regimurile comuniste, ceea ce istoricul Brian Kassof a numit „epistemologia stalinistă”. Conform acestei practici, „Marx, Engels, Lenin și moștenitorul lor, Stalin, erau cei mai capabili să recunoască natura reală a evenimentelor și a informației disponibile. Cei care dovedeau că stăpânesc textele lor îi urmau în această ierarhie. Textele lor deveneau astfel un fel de piatră din Rosetta care permitea descifrarea lumii pentru cei care erau capabili să le înțeleagă și să le aplice unor noi circumstanțe”¹⁴.

Invocarea lui Karl Marx în probleme controversate de istorie națională la nivel regional avea rolul cuvântului decisiv care oferea autoritate de necontestat narațiunii identitare formulate la București. Importanța acestui artificiu epistemic a fost sesizată la acea vreme atât local, cât și internațional. Istoricul Octavian Silvestru a descris excelent impactul *Însemnărilor despre români* în rândul populației: „pentru un public deja plictisit de prezența agresivă a lui Marx în limba de lemn a regimului, textul a fost un șoc. Anumite afirmații precum « aceste provincii au suferit în umbra protecției ruse » sau « a fi suspect de patriotism era echivalent cu a pierde posibilitatea de a obține o slujbă; slugărnicia față de interesele Rusiei era cea mai rapidă cale de promovare » inevitabil generau analogii cu situația contemporană din comunism”¹⁵. Volumul avea rolul unei autodeterminări simbolice și istoriografice care oglindea și legitima afirmarea autonomiei P.M.R. în blocul socialist. Convergența emancipării din perspectiva unor audiențe naționale multiple (conducerea de partid, istorici și publicul larg) a fost sesizată și în afara granițelor României. Ziare precum *Der Spiegel*, *The Observer* și *New York Herald Tribune* subliniau rolul apelului la autoritatea lui Karl Marx în consolidarea poziției și atmosferei anti-sovietice din România¹⁶. Funcția de autodeterminare simbolică implicată de fuziunea dintre autoritatea părintelui fondator și istoria națională era sesizată și regional. Ambasadorul Iugoslaviei la București remarca importanța *Însemnărilor* în timpul unei vizite la Institutul de Istorie a Partidului (ianuarie 1965), subliniind că

¹³ Martin Mevius, „Reappraising Communism and Nationalism”, în *Ibid. ed., The Communist Quest for National Legitimacy in Europe, 1918–1989*, Routledge, London/New York, 2011, 1–24.

¹⁴ Brian Kassof, „A Book of Socialism Stalinist Culture and the First Edition of the Bol’shaia sovetskaia entsiklopediia”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6, 1, Winter 2005, 84.

¹⁵ Octavian Silvestru, „From Romantic Nationalism to National Communism. Marx, Anti-Russianism and the Romanian Cause in 1855 and 1964”, *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-umane „Gheorghe Șincai” al Academiei Române*, vol. XII (2009), 191.

¹⁶ Mioara Anton și Ion Chiper coord., *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno-sovietice* (volum de documente), Institutul Român de Studii Internaționale „N. Titulescu”, București, 2003, 184 și 190; Stoica, *Istoria românească*, 157–158.

principala lecție pe care o oferea volumul era că „istoria e istorie și trebuie să arătăm ce era la vremea respectivă. ... poziția Rusiei țariste față de Serbia, Muntenegru și Macedonia era aproape identică cu cea față de România, Rusia țaristă amestecându-se în treburile acestor state încă din secolul 18 pe linia subordonării lor”¹⁷. Prezumția unei baze epistemice absolute implicată de autoritatea lui Marx și ideea științificității istoriei ca disciplină constituiau resursele unei identități anti-hegemonice care rezona dincolo de granițele României.

Invocarea publică a părintelui fondator în raport cu formularea unei poziții istoriografice privind relațiile româno-sovietice sau româno-maghiare schimba parametrii dialogului intra-socialist, dând o turnură națională rigorii ideologice. Acest lucru este scos în evidență de afirmația ambasadorului U.R.S.S. în România, G. A. Denisov (aprilie 1965): „istoria o scriu istoricii români, de ce a fost nevoie de însemnările lui Marx” [...] „de ce a fost nevoie să se dea publicității pentru mase însemnările lui Marx?”¹⁸. *Însemnările despre români* semnalau naționalizarea marxism-leninismului de către P.M.R. în dinamica dintre individualizare și internaționalism în Europa de est a primei jumătăți a anilor șazeci. *Însemnările* scoteau în evidență că autodeterminarea ideologică și istoriografică operată în România contesta principiul convergenței de interese care ar fi trebuit să caracterizeze noua colaborare socialistă, așa cum era imaginată de conducerea U.R.S.S. În plus, volumul marca indirect sfârșitul prezentării prieteniei româno-sovietice în baza unei progresii istorice liniare și necondiționate, cum fusese cazul până în 1963 – anul comasării Institutului Româno-Sovietic sub pretextul restructurării instituțiilor afiliate Academiei R.P.R.¹⁹

Folosirea lui Karl Marx ca mecanism de consolidare a individualizării regimului a generat contestarea calității științifice a *Însemnărilor* – o modalitate de a iniția un dialog intra-socialist care submina argumentul românilor, fără a afecta autoritatea părintelui fondator. În 1965, doi istorici sovietici (Soloviev și Iskrov, directorul adjunct și respectiv secretarul științific al Institutului de marxism-leninism de la Moscova) declarau unor colegi români (printre ei, Nicolae Goldberger, director adjunct-prim al Institutului de Istorie al Partidului) că textele publicate nu aparțin părintelui fondator: „se lasă să se înțeleagă că aceste însemnări sunt păreri ale lui Marx, deși este clar că aici Marx preia ca material brut părerile lui E[lias] Regnault”²⁰. Cei doi oficiali sovietici semnalau caracterul palimpsestic al manuscriselor incluse în *Însemnări despre români*, rezultatul unei genealogii

¹⁷ „Informare întâlnirea de la conducerea Institutului de istorie a Partidului cu ambasadorul RFS Iugoslavia, 18 ianuarie”, ANIC, Fond C.C. al P.C.R., Secția Relații Externe, dosar 18/1965, 3.

¹⁸ Mihail Roșianu, „Notă convorbire vizita din 23 aprilie 1965 a ambasadorului URSS, G. A. Denisov”, ANIC, Fond C.C. al P.C.R., Secția Relații Externe, dosar 1/1965, 14–15.

¹⁹ Iacob, *Stalinism, Historians*, 387–388.

²⁰ „Referat cu privire la deplasarea în Uniunea Sovietică a unui colectiv de tovarăși pentru documente privind mișcarea muncitorească din România”, ANIC, Fond C.C. al P.C.R., Secția Relații Externe, dosar 18/1965, 43.

transnaționale a documentelor în cauză. Acestea se bazau masiv pe cartea istoricului francez Elias Regnault *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, care la rândul lui prelua analiza unor autori precum Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Ion Heliade Rădulescu sau Jean Alexandre Vaillant²¹. Istoricul Octavian Silvestru a demonstrat convingător că „anotările lui Marx” erau exclusiv note de lectură sau extrase din lucrarea lui Regnault. Mai mult decât atât, adaptările lui Regnault în raport cu ceilalți autori amintiți erau minimale²². Acest conglomerat de istoriografie romantică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea combinată cu intervenții fragmentare ale lui Marx l-a obligat pe Andrei Oțetea, editorul *Însemnărilor despre români*, să sublinieze în introducerea volumului că Marx interpretase textul lui Regnault „din perspectiva materialismului științific” și, în consecință, documentele „exprimă, în problemele generale la care se referă, poziția lui Marx”²³. O contextualizare mai largă a tematicii abordate în *Însemnări* în raport cu opiniile lui Marx privind mișcările naționale din Europa de est și preferința acestuia pentru state centralizate mari pune sub semnul întrebării afirmația lui Oțetea și, implicit, opinia favorabilă a părintelui fondator față de cauza națională a românilor.²⁴ Din aceeași perspectivă, cei doi istorici sovietici contestau autoritatea ideologică a revizionismului istoriografic propus de *Însemnări despre români*.

Mai mult, ei reproșau publicarea volumului sub egida Academiei R.P.R., considerând că o astfel de inițiativă ar fi trebuit să fie coordonată de Institutul de istorie a partidului – cu alte cuvinte, ar fi trebuit să rămână în circuitul instituțional al internaționalismului socialist. Egida Academiei și implicarea unor istorici din sistemul instituțional al acesteia accentua natura ideologic transgresivă a *Însemnărilor despre români*, care naționalizau un subiect care, conform sovieticilor, ținea de comunicarea marxist-leninistă regională. Volumul era contestat așadar și din perspectiva unor viziuni diferite privind deontologia discursului intra-socialist. Importanța acestor divergențe privind operaționalizarea istorică a textelor lui Karl Marx este accentuată de faptul că, în septembrie 1965, succesorul lui Hrușciov, Leonid Brejnev reia într-o discuție cu noul lider comunist român, Nicolae Ceaușescu, reproșurile formulate de Iskrov și Soloviev: „Toate aceste extrase, făcute de Marx din lucrările unor publiciști burghezi în ceea ce privește istoria Principatelor dunărene se dau arbitrar drept concluzii ale lui Marx”²⁵.

Procesul de obținere și redactare a manuscriselor care au stat la baza *Însemnărilor despre români* a avut un caracter transgresiv similar cu impactul subversiv pe care publicarea lor l-a avut asupra rigorilor politice și ideologice specifice internaționalismului socialist. *Însemnările* au fost rezultatul unei circulații

²¹ „Informație pentru Gheorghe Gheorghiu-Dej”, ANIC, Fond CC al PCR – Secția de Agitație și Propagandă, no.13/1960, 3.

²² Silvestru, „From Romantic”, 181 and 186.

²³ *Karl Marx Însemnări despre români: (manuscrite inedite)*, Editura Academiei RPR, București, 1964, 23.

²⁴ Silvestru, „From Romantic”, 190–191.

²⁵ *apud* Velimirovici, *Istorie și istorici*, 129.

est-vest și a cooptării unor istorici români reprezentați ai tradițiilor istoriografice pre-comuniste. Din această perspectivă, individualizarea comunismului românesc a luat forma eludării circuitelor „normale” de transfer ideologic din cadrul blocului socialist, P.M.R. neapelând la ajutorul Institutului de marxism-leninism de la Moscova. Totodată, autoritatea epistemică la care a apelat Comitetul Central reflecta simbioza care era în curs, încă din a doua jumătate a anilor cincizeci, între istorici formați înainte de 1945 (și implicit „bagajul” tematic adus de aceștia) și conducerea politică în curs de emancipare pe plan internațional.

Subiectul manuscriselor lui Marx a fost abordat pentru prima oară ca urmare a unei călătorii în 1957 a lectorului Secției de Propagandă și Agitație a Comitetului Central, Petre Lucaci, în Polonia, unde s-a întâlnit cu istoricul Stanislav Schwann (care studiasse la Universitatea din Cernăuți, fiind studentul lui Ion Nistor). Acesta din urmă i-a semnalat existența documentelor în arhiva Institutului Internațional de Istorie Socială din Amsterdam.²⁶ Doi ani mai târziu, în decembrie 1959, Miron Constantinescu, Paul Niculescu-Mizil, și Pavel Țugui au redactat un referat adresat lui Gheorghiu-Dej, în care propuneau ca Andrei Oțetea (directorul Institutului de Istorie al Academiei R.P.R.) să fie trimis la Amsterdam pentru a studia manuscrisele și pentru a încerca să obțină copii. Documentul în cauză demonstrează procesul mult mai larg de utilizare a părinților fondatori ai marxism-leninismului în chestiuni de istorie națională. Acest apel la autoritatea ideologică absolută reflecta tensiunile din interiorul blocului socialist generate de regândirea funcționalității sale în post-stalinism. Pe lângă chestiunea arhivelor de la Amsterdam, autorii referatului către Dej insistau ca Institutul de Istorie a Partidului să realizeze o compilație de texte aparținând lui Marx, Engels și Lenin despre România, care să conțină afirmații despre Transilvania. În paralel, editura Academiei R.P.R. urma să publice corespondența dintre Nicolae Bălcescu și Ion Ghica, două personalități ale revoluției din 1848 care la acea vreme susținuseră ideea unificării forțelor revoluționare din cele două principate și Transilvania.²⁷

Contextul apelului la părinții fondatori nu era determinat doar de problema granițelor în socialism sau de reacția împotriva noilor planuri sovietice privind multilateralismul socialist. Treptat, se profila o nouă formă de competiție istoriografică trans-locală, și anume discursul epistemic competitiv între România și Ungaria privind Transilvania. La sfârșitul anilor cincizeci și începutul anilor șaiszeci, o serie de publicații apărute la Budapesta au fost catalogate de conducerea P.M.R. drept exemple de resuscitare a iredentismului. În pofida încercărilor oficialilor maghiari de a demonstra contrariul, decidenții români se angajează într-o cursă a înarmării istoriografice, simbolizată de publicarea volumului *Din istoria Transilvaniei* (1961),

²⁶ Mizil, *O istorie trăită*, 51 și 260.

²⁷ L. Răutu, „Notă către Gheorghe Gheorghiu-Dej”, 14 decembrie, ANIC, Fond CC al PCR, Secția de Agitație și Propagandă, 4/1959, 121–123.

catalogat drept naționalist la Budapesta.²⁸ Aceasta dinamică între cei doi vecini va continua în următoarele trei decenii.

Revenind la circulația transnațională care a făcut posibilă publicarea *Însemnărilor despre români*, câteva luni după referatul adresat lui Dej, în primavara lui 1960, Andrei Oțetea călătorește la Amsterdam împreună cu Stanislav Schwann. La Institutul de Istorie Socială găsește un manuscris de 84 de pagini, reprezentând note ale lui Marx privind istoria românilor; două fragmente de însemnări și scrisoarea lui Friedrich Engels către socialistul român Ioan Nădejde. Într-o discuție cu reprezentanții instituției din Amsterdam, cei doi istorici reușesc să îi convingă pe aceștia să își dea acordul privind publicarea documentelor în România, o apariție editorială care urma să fie, conform solicitării conducerii Institutului, „strict științifică, fără elemente polemice și pledoarii politice.” În același timp, Oțetea a obținut promisiunea că Institutul nu va distribui copii ale manuscriselor și nu va aproba publicarea lor în alte țări: „interdicția se referă în primul rând la U.R.S.S., cu care Institutul este în tratative pentru schimb de fotocopii”²⁹. Oțetea și Schwann revin la București, unde se ia decizia ca volumul să fie publicat în co-coordonare, o modalitate de recunoaștere a contribuției lui Schwann în realizarea acestui proiect. O primă formă a manuscrisului este realizată în toamna anului 1961 sub titlul *Karl Marx despre România* destinată „uzului intern”. O nouă machetă este redactată în 1963, *Karl Marx. Însemnări pe marginea unei lucrări privitoare la istoria României*. Varianta finală a primit „bun de tipar” în octombrie 1964, cu un tiraj de 20500 exemplare³⁰.

Însemnările despre români au fost produsul unor colaborări inedite: pe de o parte, sursa documentară a fost o instituție care, în pofida ancorării ei în circulații epistemice de stânga, se situa în afara traiectoriilor de transfer ideologic ale blocului socialist. Pe de altă parte, rolul central al lui Stanislav Schwann indica disponibilitatea regimului comunist pentru parteneriate internaționale heterodoxe, necesare afirmării noului discurs identitar articulat în România – un fenomen care va lua amploare în anii următori. Calitatea transgresivă a rolului lui Schwann din perspectiva relațiilor „normale” în blocul socialist este subliniată în 1965 de istoricul sovietic Soloviov, în timpul discuției cu omologii români de la Institutului de Istorie a Partidului. Acesta îl cataloghează pe Schwann drept revizionist deoarece, afirmă Soloviov, acesta „a pregătit și publicat, în colaborare cu Arhiva [Institutului] din

²⁸ Katalin Miklóssy, „History-War of Comrades: The Hungarian-Romanian Polemics in the 1960–80s”, *Vahian Journal of Historical Studies*, 5/6 (2006), 79–98; Martin Mevius, „Defending ‘Historical and Political Interests’: Romanian-Hungarian Historical Disputes and the *History of Transylvania*”, în Anders Blomqvist, Constantin Iordachi, and Balazs Trencsenyi, eds., *Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements*, Peter Lang, Berlin/Wien, 2013, 573–580; dar și Leonte Răutu, „Informare privind conținutul unor publicații din R. P. Ungară” în Vladimir Tismăneanu și Cristian Vasile, *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului*, Humanitas, București, 2008, 439–441.

²⁹ „Informație pentru Gheorghe Gheorghiu-Dej”, 1–6.

³⁰ Stoica, *Istoriografia românească*, 154–155; Zavatti, *Writing History*, 181–184.

Amsterdam, o lucrare despre Marx și relațiile polono-ruse care este tendențios alcătuită, iar acum, ca răspuns, Institutul de marxism-leninism împreună cu Institutul de istorie a partidului din Varșovia au hotărât să pregătească o ediție completă a documentelor lui Karl Marx cu privire la relațiile polono-ruse”³¹. Colaborarea românilor cu Schwann era astfel situată în afara deontologiei schimburilor intra-socialiste, fiind încă o contestare a modului în care P.M.R. articula discursuri identitare într-un spațiu declarat internaționalist.

Reconceptualizarea locală a ortodoxiei ideologice este evidentă, cum am semnalat anterior, prin selecția istoricilor români implicați în proiect. Coordonatorul principal a fost Oțetea, care se remarcase drept liderul ofensivei împotriva variantei locale a ceea ce în U.R.S.S. a fost etichetat drept „sociologism vulgar”, reprezentat în România de Mihai Roller. Oțetea, un istoric care reușise să se impună profesional înainte de 1945, l-a criticat pe Roller, începând încă din 1955, pentru incapacitatea acestuia, conform directorului Institutului de Istorie din București, de a realiza o sinteză științifică între materialismul dialectic și istoria națională³². *Însemnările despre români* au fost o ocazie pentru Oțetea de a demonstra modalitatea corectă de hibridizare istoriografică identitară între marxism și națiune. La volum au lucrat și istoricii Cornelia Bodea și Gheorghe Zane (fostul profesor și mentor al lui Alexandru Bârlădeanu, ajuns în 1964 membru supleant al Biroului Politic, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și reprezentant permanent al R.P.R. în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc). În 1958, Bodea fusese criticată de Leonte Răutu (șeful Secției de Propagandă și Agitație) pentru prioritizarea factorului național în detrimentul luptei de clasă în interpretarea revoluției din 1848. Doi ani mai târziu, Bodea era chemată să valideze științific un proiect editorial care afirma exact teza susținută de ea anterior. La rândul lui, Zane a fost inițial arestat de către noul regim. Ulterior, după ce a fost eliberat este încadrat la Institutul de Istorie al Academiei din București. În 1959 redactează volumul IV din operele complete ale lui Nicolae Bălcescu, publicat în același an cu *Însemnările despre români*. Un an mai târziu, dosarul de Securitate al lui Zane includea eticheta „element loial regimului”; tot atunci Zane devine membru corespondent al Academiei R.P.R.³³ Cooptarea celor trei istorici scoate în evidență faptul că expertiza în probleme de istorie națională devenise o resursă pentru afirmarea suveranității socialiste, atât pe plan local cât și internațional.

Această nouă relație între partid și istorici scoate în evidență o altă traiectorie de transnaționalizare, care reflectă un obiectiv comun al celor două grupuri de actori implicați în publicarea *Însemnărilor despre români*. O semnificație esențială a volumului, ignorată de literatura care a analizat acest subiect, este aceea de

³¹ „Referat cu privire la deplasarea în Uniunea Sovietică”, 44.

³² Pentru detalii vezi Iacob, *Stalinism, Historians*, 123–156.

³³ Gheorghe Zane, *Memorii: 1939–1974*, Expert, București, 1997 și Ioan Opris, *Istoricii și Securitatea*, vol. II, Editura Enciclopedică, București, 2006, p. 239–287.

recunoaștere europeană a istoriei și drepturilor naționale ale românilor. Această temă rezona cu eforturile P.M.R. de re poziționare pe axa est-vest, urmărind o extindere a relațiilor politice, economice și culturale cu țările Europei occidentale³⁴. Din perspectivă istoriografică, prin invocarea părintelui fondator, introducerea lui Oțetea la *Însemnări despre români* sublinia aceeași aliniere simbolică: „Marx considera poporul român ca un popor «copt» pentru revoluție ... să se organizeze după modelul popoarelor civilizate ... se integra astfel în curentul revoluționar al întregii Europe”³⁵. Anterior, în introducerea, istoricul îl cita pe Regnault, care afirma, referindu-se la unirea Principatelor din 1859, că „momentul a sosit de a întări această naționalitate, de a-i asigura viitorul prin concursul energic al puterilor occidentale”³⁶. *Însemnări despre români* era un fundament pentru istoricizarea autodeterminării pe plan european, a ascensiunii către modernitate. Publicația funcționa drept complement epistemic pentru afirmarea suveranității construcției socialismului românesc dincolo de blocul sovietic, într-o Europă care intra în așa-zisa lungă perioadă de relaxare ideologică (*détente*), care începe în 1963 și se continuă până la jumătatea anilor șaptezeci³⁷. Convergența acestor teme semnala ideea de „revenire în Europa” prin recunoașterea drepturilor istorice, a europenității revoluționare și a efortului de modernizare al românilor. Această orientare est-vest subordona, implicit, accentul pus pe alinierea est-est, pe integrarea în lagărul socialist. Consecința imediată a acestei situații va fi accelerarea circulației românești la nivel de experți, idei și schimburi politice, economice și culturale pe plan european.

Însemnările despre români este simbolul recalibrării de către P.M.R. a relației dintre național și internațional în spații multiple – local, regional și european. Volumul, văzut în conexiune cu afirmarea autonomiei regimului în blocul socialist, scoate în evidență procesul de re-spațializare a discursului identitar promovat de regimul comunist. Etnicizarea anti-imperialismului prin intermediul istoriei, fundamentată prin autoritatea lui Karl Marx, sublinia anti-hegemonismul României. În anii următori, acesta va fi formulat nu doar în raport cu Uniunea Sovietică, ci și față de alte „mari puteri”, arogându-și un statut exemplar în Europa, dar și în relațiile cu „Lumea a treia”.³⁸ Contextul transnațional care a marcat publicarea *Însemnărilor despre români* precum și recepția internațională a acestuia, în special din perspectivă regională, confirmă observația Patriciei Clavin că interacțiunile care

³⁴ „Cuvîntarea tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej la conferința organizației de partid a orașului București”, *Scînteia*, nr. 6169, 16 februarie 1964, 1-2.

³⁵ Andrei Oțetea, „Introducere” în Karl Marx, *Însemnări despre români*, 22-23.

³⁶ *Ibidem*, 17.

³⁷ Jussi Hanhimäki, „Détente in Europe, 1962-1975”, în Melvyn Leffler and Odd Arne Westad eds., *The Cambridge History of the Cold War. Volume II Crisis and Détente*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 215-216.

³⁸ Elena Dragomir, „The Perceived Threat of Hegemonism in Romania during the Second Détente”, *Cold War History*, 12:1 (2012), 111-134; Cezar Stanciu, „Romania and the Third World during the Heyday of the Détente”, *Third World Quarterly*, 39: 10 (2018), 1883-1898.

merg dincolo de planul național pot consolida autoritatea unui stat³⁹. Studiul de caz reprezentat de *Însemnări* demonstrează importanța situării regimului comunist din România în cadre de referință internaționale caracterizate de transfer, emulare reciprocă și competiție. O astfel de perspectivă interpretativă scoate în evidență faptul că istoria națională este și un produs al dinamicilor transnaționale generate de geografiile multiple în care aceasta evoluează.

³⁹ Patricia Clavin, „Defining Transnationalism”, *Contemporary European History*, 14:4 (2005), 431.